

HAREZM TÜRKÇESİYLE YAZILMIŞ YESEVİLİK REHBERİ: *TENZİLÜ'S-SÂLİHİN*

A YASAWISM GUIDE WRITTEN IN KHAREZMIAN TURKISH:

TANZİL AL-ŞÂLİHİN

SAİDBEK BOLTABAYEV*

Sorumlu Yazar

NODİRKHON KHASANOV**

Öz

Bu çalışma, Harezmi Türkçesiyle yazılmış ve Yesevîlik geleneği içerisinde önemli bir yere sahip olan *Tenzilü's-Sâlihîn* adlı eseri özellikle tasavvufi içeriği, tematik yapısı ve Yesevîlik öğretisiyle ilişkisi açısından incelemektedir. Eser, Ahmed Yesevî ve onun yolunu takip eden müridler için bir rehber kitap olarak kaleme alınmış ve Yesevîlik öğretisinin temel kavramlarını sistematik bir şekilde açıklamıştır. Çalışmada eserin tasavvuf anlayışı, münacat geleneği içindeki yeri, Ahmed Yesevî'ye atfedilen hikmetlerle kurduğu bağ, bölümler arasındaki tematik bütünlük ve tasavvufi kavramların dilsel ifadesi üzerinde durulmuştur. Bu çerçevede tevhid, marifet, aşk, zikir, fakr, şeyh-mürîd ilişkisi, şariat-tarikat-hakikat, riyazet ve sema gibi konuların eserde nasıl işlendiği incelenmiştir. Ayrıca eserin mevcut Taşkent ve Hokand nüshaları hakkında bilgi verilmiş, nüshalar arasındaki farklılıklar karşılaştırılmış ve eserin yazılış amacı ile dil özellikleriyle ilgili tespitlere yer verilmiştir. Çalışmada eserin Ahmed Yesevî'ye nispet edilmesi meselesi tartışılmış, bu bağlamda metnin Yesevî'nin doğrudan kaleminden çıkmış olmasa da onun düşünce çevresi içinde şekillendiği sonucuna varılmıştır. Eserde her bölüm Allah'a yönelen münacatlarla başlamakta, dervişlere yönelik nasihatlerle devam etmekte ve Ahmed Yesevî'ye ait olduğu belirtilen hikmetlerle tamamlanmaktadır. Bu yapı, metne hem öğretici hem de manevî bir bütünlük kazandırmaktadır. *Tenzilü's-Sâlihîn*'de secili anlatım ve tasavvufi terimlerin başarılı kullanımı eserin hem edebî hem de manevî değerini artırmıştır. Çalışmada elde edilen sonuçlara göre *Tenzilü's-Sâlihîn*, yalnızca Yesevîlik tarihi için değil, Türk dili ve edebiyatı ile tasavvuf düşüncesi açısından da oldukça önemli bir kaynaktır. Eserin içerdiği tasavvufi kavramlar, edebî dil özellikleri, tasavvuf yolunu izleyenler için hem teorik hem de pratik bir rehber sunduğunu göstermektedir. Bu yönüyle eser hem dönemin dil yapısını hem de Yesevîlik anlayışını yansıtan temel metinlerden biridir.

Anahtar Kelimeler: Tasavvuf, Yesevîlik, Ahmed Yesevî, Harezmi Türkçesi, *Tenzilü's-Sâlihîn*.

Abstract

This study examines *Tanzil al-Şâlihîn*, a work written in Khwarezm Turkish that holds an important place within the Yasawi tradition, particularly in terms of its Sufi content, thematic

Araştırma Makalesi / Künye: BOLTABAYEV, Saidbek, KHASANOV, Nodirxon. "Harezmi Türkçesiyle Yazılmış Yesevîlik Rehberi: *Tenzilü's-Sâlihîn*". Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi, 117 (Mart 2026), s. 297-314.

* Doç. Dr., Karabük Üniversitesi, Cengiz Aytmatov Türk Dünyası Uygulama ve Araştırma Merkezi, E-mail: sboltabayev@karabuk.edu.tr, ORCID: 0000-0002-5200-5845

** Prof. Dr., Özbekistan Milli Üniversitesi, Gazetecilik ve Özbek Filolojisi Fakültesi, Özbek Edebiyat Bilimi Bölümü, E-mail: nadirhanhasan@gmail.com, ORCID: 0000-0002-2413-8990.

structure, and relationship to Yasawi doctrine. The work was written as a guidebook for Ahmed Yasawi and his disciples, systematically explaining the fundamental concepts of Yasawi doctrine. The study examines the work's understanding of Sufism, its place within the tradition of supplication, its connection to the wisdom attributed to Ahmed Yasawi, the thematic unity between the chapters, and the linguistic expression of Sufi concepts. Within this framework, we examine how the work addresses topics such as tawhid (monotheism), ma'rifa (gnosis), love, dhikr (remembrance of God), faqr (spiritual poverty), the relationship between the sheikh and disciple, shari'a-tarīqa-haqīqa, asceticism (riyāda), and the sama (spiritual audition). Additionally, information is provided on the existing Tashkent and Kokand copies of the work, differences between the copies are compared, and observations are made regarding the work's purpose and linguistic features. The study discusses the attribution of the work to Ahmed Yasawi, concluding that while the text may not have originated directly from Yasawi's pen, it was shaped within his intellectual sphere. Each chapter in the work begins with supplications directed to God, continues with advice for dervishes, and concludes with wisdom attributed to Ahmed Yasawi. This structure provides the text with both didactic and spiritual integrity. The distinctive narrative style and successful use of Sufi terminology in *Tanzil al-Salihīn* enhance both the work's literary and spiritual value. According to the study's findings, *Tanzil al-Salihīn* is a significant source not only for the history of Yasawism but also for Turkish language and literature and Sufi thought. The work's Sufi concepts and literary language demonstrate that it offers both a theoretical and practical guide for those following the Sufi path. In this respect, it is one of the foundational texts reflecting both the linguistic structure of the period and the understanding of Yasawism.

Keywords: Sufism, Yasawism, Ahmed Yasawi, Khwarezm Turkish, *Tanzil al-Salihīn*.

Giriş

Harezm bölgesi çok eski çağlardan beri yerleşim yeri olarak kullanılmış, tarih boyunca İpek Yolu üzerinde önemli bir ticaret ve kültür merkezi olmuştur. Hem doğu-batı hem de kuzey-güney ticaret yollarının kesiştiği bir noktada bulunması sebebiyle stratejik bir mevki olmuştur. Harezm siyasi ve kültürel açıdan Türk-İslam medeniyetinin gelişimine önemli katkıda bulunmuştur. Çeşitli bilimlerin gelişimine katkıda bulunan Harezmî, Birunî, Zemaşşerî gibi bilim adamlarının yetiştiği Harezm özellikle Harezmşahlar Devleti döneminde (1097-1231) siyasi, ekonomik ve kültürel açıdan zirveye ulaşmıştır. Bu dönemde Harezm, İslam dünyasının önemli bir ilim ve kültür merkezi hâline gelmiştir. Ancak Moğol istilasını bölgenin siyasi ve ekonomik yapısını büyük ölçüde tahrip etmiş, kültürel, bilimsel ve edebî çalışmaları sekteye uğratmıştır.

Harezm Türkçesi Karahanlı Türkçesinden sonra Türk-İslam medeniyeti içinde yazı geleneğinin ikinci aşaması olup Doğu Türklük sahasında ortak bir yazı dili işlevi görmüş, Harezm bölgesi dışında Altın Ordu, Selçuklu ve Memlük coğrafyalarında da geçerli olmuştur. Samoylovic'in (1928, 21) Türk dili tarihinde ayrı bir dönem şeklinde göstererek Oğuzca-Kıpçakça olarak isimlendirdiği, Eckmann'ın (1979, 184) Karahanlı Türkçesinden Çağatay Türkçesine geçiş dili olarak nitelendirdiği Harezm Türkçesinin son çalışmalarla birlikte bir geçiş dönemi olarak değerlendirilemeyeceği, tarihî Doğu Türkçesinin dördüncü evresi olduğu (Öztürk, 2021, 171); Doğu Türk yazı geleneğinin ikinci aşaması olarak lehçe teması sonucunda homojen bir yapıda olmadığı, Nevâyî öncesi Çağatay Türkçesi döneminin asıl geçiş dönemi özelliklerini yansıttığı (Şimşek, 2021, 198); Harezm ve Çağatay Türkçesinin eş zamanlı olarak varlık göstermiş iki Türk edebî dili olarak kabul edilmesi yerinde olacağı (Onur, 2021, 377) kaydedilmektedir.

Harezmi Türkçesi, hem Türkçenin tarihî gelişim sürecinde önemli bir dönemi temsil etmesi hem de İslami ve tasavvufî düşüncenin Türkler arasında yayılmasını sağlayan metinler üretmesi bakımından büyük bir öneme sahiptir. Harezmi Türkçesiyle yazılan dinî tasavvufî metinlerin arasında *Nehcü'l-Feradis*, *Kıyasu'l-Enbiya*, *Taberî Tefsiri'nin Tercümesi* gibi hacimli eserlerin yanı sıra *Muinü'l-Mürîd* veya nasihat, tevazu, nifak gibi konuların anlatıldığı 43 bölümden oluşan eserden parça (Uzuntaş, 2018) gibi nispeten daha küçük hacimli olanları da vardır. Harezmi Türkçesinde ilk örneklerini gördüğümüz *Kıyasu'l-Enbiya*, *Cümcümenâme* gibi eserlerin gelenekleşerek sonraki dönemlerdeki eserlere de kaynaklık ettiği bilinmektedir (Toker – Uygun, 2017). Bu dönemde kaleme alınan dinî ve tasavvufî eserler, Türkçenin edebî bir dil olarak gelişmesine katkıda bulunmuş, daha sonra gelişen Çağatay Türkçesi için önemli bir zemin hazırlamıştır. Harezmi Türkçesiyle yazılan birçok eser İslam inancının ve tasavvufî düşüncenin geniş halk kitlelerine aktarılmasına katkıda bulunmuştur. Bu bağlamda, Yesevîlik öğretilerini içeren ve özellikle Yesevî dervişleri için bir yol haritası niteliği taşıyan *Tenzilü's-Sâlihîn*, tasavvuf geleneği içinde Türkçe kaleme alınmış ilk eserlerden biri olarak önem arz etmektedir.

Tasavvuf, İslam düşüncesi içerisinde önemli bir yere sahip olup, farklı coğrafyalarda çeşitli tarikatlar ve öğretiler etrafında şekillenmiştir. Türk dünyasında Ahmed Yesevî'nin öncülüğünü yaptığı Yesevîlik, halk arasında yaygın bir tasavvufî gelenek hâline gelmiş ve bu gelenek temelinde birçok yazılı eser oluşturulmuştur. Bilim dünyasına yeni tanıtılan ve henüz üzerinde yeteri kadar çalışma bulunmayan¹ *Tenzilü's-Sâlihîn*, Yesevîlik geleneğinin öğreti ve prensipleriyle ilgili kaleme alınmıştır.

Bu çalışma, *Tenzilü's-Sâlihîn*'in genel özellikleri, nüshaları, dil özellikleri ve tasavvufî içeriğini detaylı bir şekilde ele almayı amaçlamaktadır. Eserin tarihsel ve edebî bağlamı göz önünde bulundurularak, Yesevîlik düşüncesine katkıları değerlendirilmiş ve Harezmi Türkçesi içindeki yeri belirlenmeye çalışılmıştır. Ayrıca, eserin şeriat, tarikat ve hakikat kavramları çerçevesinde tasavvufî öğretileri nasıl işlediği ve dönemin tasavvufî anlayışı ile ilişkisi ortaya konulmaya çalışılmıştır.

1. Tenzilü's-Sâlihîn'in Tanıtımı

1.1. Eserin Yazılış Tarihi ve Amacı

Tam adı *Tenzilü's-Sâlihîn ve Keşfü Hâcâtü'l-Mürîdîn* ("Salihlerin İnmesi ve Müridlerin İhtiyaçlarının Keşfi") olan bu eser, dini tasavvufî bir metin olup Yesevîlik tarikatıyla yakından ilgilidir. Eserin bilinen iki nüshasından Taşkent nüshası sondan eksiktir. Bu sebeple sonda yer alan ketebe kaydı bu nüshada yoktur. Hokand nüshası tam olduğundan, onun sonunda yer alan manzum ketebe kaydı, eserin yazılış tarihiyle ilgili elimizdeki tek doğrudan kaynaktır. Bu beyitte ebced hesabı ile verilen tarih Hicrî 577 (Miladî 1181/1182) yılına karşılık gelmektedir (Boltabayev, 2021, 510). Ebced hesabına göre *kalem*, *dâl*, *fâ*, *'ayn*, *mîm*, *lâm* kelimelerinin toplamı 577 sayısını vermektedir. Bununla birlikte beyitteki diğer kelime ve harflerin de ebced değerine dahil edilmesi hâlinde farklı sayısal sonuçlar ortaya çıkabileceğinden, bu tarihin eserin telif tarihini kesin biçimde yansıttığı söylenemez. Bununla birlikte metinde Şehâbeddin Sühreverdi'nin isminin "şeyh" unvanıyla anılması, bu tarihle ilgili şüpheleri doğrulamaktadır. Bilindiği üzere Sühreverdi Hicrî 590 yılından sonra şeyhliğe başlamış, Hicrî 632 (Miladî 1234) yılında vefat etmiştir (Yılmaz, 2010, 38/40). Dolayısıyla, eserde onun adının geçmesi, metnin Hicrî 590 tarihinden sonraki

1 Eserle ilgili Turdialiev (2017), Hasan (2018) ve Boltabayev'in (2021) çalışmaları vardır.

bir dönemde yazıya geçirilmiş olabileceğini düşündürmektedir. Bu durumda söz konusu tarih kaydının, ya eserin istinsah tarihine ya da metne sonradan eklenmiş sembolik bir tarihe işaret etmesi mümkündür. Veya ebced hesabına göre ilgili beyit farklı şekillerde de değerlendirilebilir. Bu bilgiler ışığında, *Tenzilü's-Sâlihîn*'in yazılış tarihini kesin biçimde belirlemek güçtür; ancak eserin en erken 12. yüzyıl sonunda, belki de 13. yüzyılda kaleme alınmış olması muhtemeldir.

Eserin adından anlaşıldığı gibi eser, salih kişilere yönelik bir kılavuz olmak, müridlerin manevî ihtiyaçlarını karşılamak üzere bir rehber olarak kaleme alınmıştır. Buna bağlı olarak eserde tasavvufun temel kavramları, Yesevîlik öğretileri açıklanmaktadır. Eserin giriş kısmında geçmiş şeyhlerin büyük bir miras bıraktığı, toplum üzerinde olumlu etkilerinin olduğu, ancak bu mirasın zamanla unutulduğu ve tarikat ehlinin, tasavvufî hayatın zayıfladığı belirtilir. Ardından eserin yazıldığı çağdaki müridlerin manevî ilkelerden uzaklaştığı ve dünyevî arzulara kapıldığı vurgulanır. Daha sonra eserin yazılış amacı açıklanır. Müellifin amacı mürid ve istek sahibi tarikat mensuplarına rehberlik etmek ve manevî bir kılavuz sunmaktır. Bu sebeple eserin bir tür rehber, kılavuz kitap olarak hazırlandığı anlaşılmaktadır:

ol sebebdin bizing 'aşrımızdağı tarikat sultānları ve haqīqat burhānları türkistān meşāyihleri risāle koldılar erse kim mürīdlerga ve niyāz-mendlerga mev'izati bolsun tēp ve meşāyihlerga tezkireti bolsun tēp ve 'aşıklar kōnglike teselli bolsun tēp ve 'arīfler cāninga tecelli bolsun tēp, ol vechdin nefeslerini icābet kıldım... bu ümīd üze şerī'at ve tarikat ve haqīqat sözlerini cem' kılip müsecca' kıldım...ēmdi dervīşler kerek kim bizing haqqımızda melāmet tilini uzatıp 'ayb kılmasalar ve inşāf şükrini ber-cāy keltürseler ve 'amel kalkanını utru tutsalar ve hased kılıcını çalmasalar ve gıybet zehrini saçıp gayret yasını kurup teşnī' okını atmasalar ve mihnet zehrini saçmasalar tēp ol vech üze risāle tertib kılip bu risāleğa tenzilü's-salihîn ve keşfü hācāti'l-mürīdīn at koydum (B-2b/1-15).

Türkiye Türkçesine aktarımı: “Bu sebeple bizim çağımızdaki tarikat sultanları ve hakikat tanıkları olan Türkistan şeyhleri, müridlere ve dua talebinde olanlara bir öğüt olsun, şeyhlere bir tezkire olsun, aşıkların gönlüne teselli olsun, ariflerin canına tecelli olsun diye risale talep edince isteklerine icabet ettim... Bu ümit üzerine şeriat, tarikat ve hakikat sözlerini derleyip seci hâline getirdim... Artık dervişler bizi kinayıp suçlamasınlar, insaf şükrünü yerine getirsinler, amel kalkanını karşı tutsunlar, haset kılıcını kaldırmasınlar, gıybet zehrini saçıp, gayret yayını kurup ayıplama okunu atmasınlar ve mihnet zehrini saçmasınlar. Bu sebep üzerine risale düzenleyip bu risaleye *Tenzilü's-Sâlihîn ve Keşfü Hācātü'l-Mürīdīn* (“Salihlerin inmesi ve müridlerin hacetlerinin keşfi”) adını verdim.”

1.2. Mevcut Nüshalar ve Özellikleri

Eserin bilinen iki nüshası bulunmaktadır:

1) Taşkent Nüshası: Eksik bir nüsha olup, 19. yüzyılda istinsah edilmiştir. Özbekistan Cumhuriyeti Bilimler Akademisi Ebu Reyhan Biruni adlı Şarkşinaslık Enstitüsünün Elyazmaları Kütüphanesinde 10171 numara ile muhafaza edilen mecmuanın 124b – 134a varakları arasında yer almaktadır. Nüshanın muhtemelen Fergana vadisinde hazırlandığı belirtilmiştir (Babadjanov vd., 2002, 255). Nüsha dördüncü münacatın sonunda yer alan hikmetin beşinci dizesiyle tamamlanmaktadır. Sonraki yedi münacat nüshada eksiktir.

2) Hokand Nüshası: Taşkent nüshasına göre daha eski ve tam bir nüsha olup, Hokand şehrinde bulunan Gafur Gulam adlı Edebiyat Müzesinde 698 numarada

kayıtlı bir mecmuanın 1b – 21b sayfaları arasında yer almaktadır. Toplam 43 sayfa olan nüsha talik yazısıyla istinsah edilmiş olup müstensihî, istinsah tarihi ve yeri belirtilmemiş ise de Fergana vadisinde istinsah edildiği söylenebilir (Boltabayev, 2021, 511).

Tenzîlû's-Sâlihîn'in her iki nüshasının istinsah edildiği tarih kesin olarak belirtilmemiş ise de yazı stili, kullanılan kâğıt türü ve dil özellikleri göz önüne alındığında, Hokand nüshasının daha eski olduğu anlaşılmaktadır. Taşkent nüshası 19. yüzyılda istinsah edildiğinden Çağatay Türkçesi unsurlarını Hokand nüshasına kıyasla daha belirgin olarak barındırmaktadır. Aynı eserin nüshası ise de her iki nüsha, farklı kaynaklara dayanarak oluşturulmuştur. Taşkent nüshası eksik olmakla birlikte, metinde büyük ölçüde tutarlılık sağlandığından cümle düşüklüklerine fazla rastlanmamaktadır. Buna karşın, Hokand nüshasında müstensihînin yaptığı unutm ve atlama gibi hatalara sıkça rastlanmaktadır. Metnin genel yapısı her iki nüshada büyük ölçüde benzer olsa da cümlelerde ve şiirlerde kayda değer farklılıklar bulunmaktadır (Boltabayev, 2022, 147). Bazı durumlarda müstensihler Harezmi Türkçesindeki kelimeleri bilmediğinden yanlış istinsah etmiş, bazen ise kendi döneminin dil özelliklerine uygun hâle getirmeye çalışmıştır.

2. Dil ve Üslup Özellikleri

2.1. Dil Özellikleri ile İlgili Tespitler

Tenzîlû's-Sâlihîn Harezmi Türkçesi ile kaleme alınmış olup, dili ve üslubu bakımından döneminin dil yapısını, tasavvufî öğretilerini ve edebî özelliklerini yansıtmaktadır. Esere ait bilinen nüshaların doğrudan yazıldığı tarihe ait olmaması, Çağatay Türkçesinin hâkim olduğu dönemde istinsah edilmiş olması, eserde Çağatay Türkçesi unsurlarının da bir arada görülmesine neden olmuştur. Ayrıca eserde yer alan hikmetlerin dili, bazı arkaik kelimeler hariç, genel olarak Çağatay Türkçesi özelliklerini yansıtmaktadır.

Köktürkçedeki kelime içi ve kelime sonu *b* sesinin *Tenzîlû's-Sâlihîn*'de genel olarak *w* sesine dönmesi (*suwin* B-2a/6, *yawuz* B-4b/1, *ewke* B-8b/5); kelime içi ve kelime sonunda bulunan *d* sesinin ise eserde genellikle *q* bazen ise *y* sesine dönmesi (*aqaq* B-12b/14, *keqin* B-8b/17, *aqin* A-128a/5); kelime başında *t* sesinin korunmuş olması eserin ses özellikleri bakımından Harezmi Türkçesi dönemine ait olduğunu göstermektedir.

Harezmi Türkçesinde şart kipinin iyelik kökenli şahıs ekleriyle çekimlenmeye başladığı bilinmektedir (Ercilasun, 2016, 399). Ancak *Tenzîlû's-Sâlihîn*'de şart kipi çekiminde bir örnekte Karahanlı Türkçesinde olduğu gibi şahıs zamiri kökenli şahıs ekiyle çekimlendiği görülür: *yarutsa-sen* (A-12b/8). Bununla birlikte eserin Hokand nüshasında birçok yerde iyelik kökenli şahıs ekinde sonra şahıs zaiminin de getirilmesi dikkat çekmektedir: *tartsang sen* (B-5b/8), *baqsam men* (B-5b/9), *köydürseng sen* (B-5b/10), *ursang sen* (B-7b/7). Bu tür kullanımlara secili ifadelerde uyak oluşturmak için başvurulmamıştır. Bu sebeple şart kipi çekiminde şahıs zamiri kökenli iyelik eklerinden iyelik kökenli şahıs eklerine birdenbire geçilmediği, iyelik kökenli şahıs ekleriyle belli bir dönem şahıs zaimlerinin paralel kullanıldığı tahmin edilebilir.

2.2. Üslup Özellikleri

Tenzilü's-Sâlihîn münacat sonlarında bulunan hikmetler hariç düzyazı bir eserdir. Ancak düzyazı bölümler secili nesir özelliklerini taşımaktadır. Eserde, cümlelerin ahenkli bir şekilde düzenlenmesi ve sözcüklerin anlamlarını pekiştirecek biçimde tekrarlanması, ifadelerde paralelliklere başvurulması dikkat çekicidir. Özellikle her münacatın başlangıcında yer alan Allah'a yakarışlar secili ifadelerle kurulmuştur. Örneğin dokuzuncu münacatın başlangıcı aşağıdaki gibidir:

ilâhî melik-sên, mülküñ içinde saña ma'zûlluk yok. kerîm-sên kim vücûduña melûlluk yok. 'azîzî turur-sên ki 'izzetinge meşgûlluk yok. ilâhî sening ating turur 'alîm ü habîr, arık şifâtîng turur semî' vü başîr. sên yana ni'me'l-mevlâ ve ni'me'n-naşîr. ilâhî kêçürgil mëndin takşîr ü kuşûr. şeytân u havâ çerigini kılğıl mağhûr. mening cânım bolsun ma'mûr. ey gâfil, sên bolmağıl bu dünyâke mağrûr (B-19a/8-12).

Eserin yazarı da giriş kısmında eserini secili ifadeler ile yazdığını vurgular: *bu ümîd üze şerî'at ve tarîkat ve haqîkat sözlerini cem' kılup müsecca' kıldım* (B-2b/9-10) “Bu ümit üzerine şeriat, tarikat ve hakikat sözlerini derleyip seci hâline getirdim.”

Eserin her bölümü bu şekilde secili yakarışlar ile başlar ve bunlar metnin manevî atmosferini güçlendirir. Ardından *ey dervîş* ifadesiyle dervîşlere yönelik yapılan bilgilendirmeler, uyarılar, öğütler yer alır. Eser, müridlere rehberlik etme amacı taşıdığı için didaktik bir üslupla kaleme alınmıştır. Her bölümün esas mahiyetini oluşturan ve didaktik anlam taşıyan bu kısımlarda tasavvufî öğretiler, özellikle Yesevîlik öğretileri pratik örneklerle açıklanır ve okuyucuya yol gösterilmeye çalışılır. Eserde tasavvufî öğretiler yalın ve didaktik bir üslupla aktarılmıştır. Şeyh ve mürid ilişkisi, nefis terbiyesi ve şeriat-tarikat-hakikat gibi konular, okuyucuya rehberlik edecek bir dille sunulmuştur. Her bölüm Ahmed Yesevî'nin hikmet adı verilen bir şiiriyle tamamlanır. Bu şiirler hem eserdeki anlatımı güçlendirmekte hem de okuyucunun manevî duygularını harekete geçirmektedir. Şiirler aynı zamanda bölüm içerisinde aktarılan bilgilendirme ve öğütlerin özeti niteliği taşır.

Tenzilü's-Sâlihîn'de Türkçe cümlelerin içerisinde sıklıkla Arapça olarak ayetlerden, hadislerden alıntılar serpiştirilmiş, bunların Türkçe metinle uyumlu bir görünüm kazanmasına, metinde aktarılmak istenilen mesajın desteklenmesine gayret edilmiştir. Müellif ayet ve hadislerden alıntılarken metnin ve metindeki mesajların dayanağını pekiştirmeyi, okuyucunun güvenini artırmayı ve metnin manevî boyutunu, didaktik yönünü güçlendirmeyi amaçladığı anlaşılmaktadır. Aynı zamanda bu yöntemle eserdeki dua ve münacatların etkisi belirginleşmiş, eserin manevî derinliği artmıştır. Doğal olarak bu durumlarda okuyucuların bu ayet ve hadislerle, Arapça özlü ifadelerle vâkıf olması beklenmiştir. Bütün bunlar müellifin amacı olan eserin öğretici ve rehberlik edici yönüne olumlu bir etki kazandırmıştır. Örneğin:

ilâhî munça halâyıknı minhâ halaknâkum vilâyetindin keltürdüñg ve fihâ nu'idukum elinde mağbûs kıldıñg ve minhâ nuhrucukum kendinge çıkarur-sên. ferikun fi'l-cenneti ve ferikun fi's-sa'ir tâziyânesi birle ferîştelerke sürdürüp ildürür-sên. ilâhî cânımğa kaçan kim yâ eyyetuhâ'n-nefsü'l-mutme'inne nidâsı kelse irci'î ilâ rabbiki fermâmı bolsa 'aqlımnıñ kulağığa ellâ tehfâfû velâ tahzenû teşrifî bolsa ilâhî kõñglümnüñg tilinde lâ ilâhe illâllâh Muhammedun resûlullâh kelimesini revân kılğıl (B-4a/1-5).

Türkiye Türkçesine aktarımı: “İlahi, bunca yaratılanları “sizi topraktan yarattık” vilayetinden getirdin ve “sizi oraya döndüreceğiz” ülkesinde mahpus ettin ve “sizi oradan çıkaracağız” kentine çıkarırsın. “Bir grup cennette, bir grup ise cehennemdedir” kamçısı ile meleklerle sürdürüp indirirsin. İlahi, canıma “ey huzur

içinde olan nefis!” nidasının ulaştığı, *rabbine dön* fermanının geldiği, aklımın kulağına “*korkmayın, üzülmeğin*” şerefine eriştiği zaman gönlümün dilinde “*Allah’tan başka ilah yoktur, Muhammed onun elçisidir*” kelimesini kolayca söylet.”

Yukarıdaki örnekte sonda yer alan kelime-i tevhidin dışında baştan ilk üç alıntı Taha suresi 55. ayetten alınmıştır. Ardından Şura suresi 7. ayet, Fecr suresi 27 ve 28. ayetler, Fussilet suresi 30. ayetten alıntılara yer verilmiştir.

Müellif okuyucuya hitap ettiği kısımlarda bazen Türkçe aktardığı bilgilendirme cümlelerinin Arapçalarına da yer verir. Örneğin:

ey dervîş tevhîd enbiyâniñ tâci turur ve evliyâniñ sirâci turur kim et-tevhîdu tâcu’l-enbiyâ ve sirâcu’l-evliyâ. tevhîd muvahhîdler mi’râci turur ve âbidler minhâci turur kim et-tevhîdu mi’râcu’l-muvahhîdîn ve minhâcu’l-âbidîn (B-3b/5-7).

Tenzîlû’s-Sâlihîn dili ve üslubuyla Harezmi Türkçesi özelliklerini barındıran önemli bir tasavvufi eserdir. Hem fonetik hem de morfolojik yapısında dönemin dil özelliklerine rastlanmakta, eser anlatım tarzı ve yazılış üslubuyla tasavvufî kıymetinin yanında edebi bir değer kazanmaktadır. Arapça ve Farsçanın etkisine rağmen, eserin yalın anlatımı, onu Türk tasavvuf edebiyatı içerisinde de önemli bir konuma yerleştirmektedir.

3. Eserin Yesevîlik Açısından Değeri

3.1. Ahmed Yesevî’ye Aidiyeti Meselesi

Tenzîlû’s-Sâlihîn’in giriş kısmında Ahmed Yesevî “Allah’ın günahkâr, alçakgönüllü ve fakir kulu” (*el-‘abdu’l-fakîr el-ḥakîr el-muḥnib ilâllâhi te’âlâ*) olarak tanıtılır ve önceki şeyhlerin nasıl kişiler olduğuna dair Yesevî’nin söyledikleri aktarılır. Onun dışında eserde yer alan her münacatın sonunda birer Ahmed Yesevî’ye ait olduğu özellikle belirtilerek hikmetler aktarılır. Bu ifadeler, müellifin Ahmed Yesevî olduğu düşüncesini uyandırır (Turdaliev, 2017, 163).

Ahmed Yesevî’yi niteleyen yukarıdaki ifadeler, özellikle tasavvuf geleneğinde mütevazı bir üslup olarak sıkça kullanılmıştır. Kişi, Allah’ın huzurunda aciz ve günahkâr olduğunu kabul ederek kendini küçük göstermekte ve tevazu sergilemektedir. Ayrıca bir eserde özellikle müellif kendisini bu tür ifadelerle açıklar. Nadirhan Hasan (2018, 557) eserdeki ifadelerin Yesevî’ye ait olduğunu onun *Fakrname* adlı eseri ile *Tenzîlû’s-Sâlihîn* arasında karşılaştırmalar yaparak ve benzerliklere dikkat çekerek kaydeder, ayrıca Hazinî mahlaslı şairin 16. yüzyılda *Cevahirü’l-Ebrar* adlı eserinde *Tenzîlû’s-Sâlihîn*’den alıntılar yaptığını vurgular. Ona göre eserin Ahmed Yesevî’nin kalemine ait olma ihtimalini güçlendiren hususlardan bazıları şunlardır:

Birincisi, risale “*Ammâ bilgil ve āgāh bolgıl...andağ aytur... şeyh Ahmed Yesevî...*” cümleleriyle başlayıp, “*Olturğıl yana tiziñ çöküpen, eşit H’āca Ahmedniñ kelâmı*” mısralarıyla bitmiştir.

İkincisi, risalede Beyazıt Bestamî, Cüneyd Bağdadî, Maruf Kerhî, İbrahim b. Edhem, Hasan Basrî, Şihabeddin Sühreverdî gibi tanınmış sufilerin isimleri zikredildiği halde Ahmed Yesevî’den önce veya sonra Maveraünnehr ve Türkistan’da yaşayan hiçbir şeyhin adı geçmemektedir.

Üçüncüsü, risale baştan sona Türkçe yazılmıştır (Hasan, 2018, 557-558).

Eserin sonundaki gazel olarak kafiyelenen şiirde Ahmed Yesevî’nin adı anılmış, ardından eserin ketebe kaydı aktarılmıştır:

Transkripsiyonu	Türkiye Türkçesine Aktarımı
<i>Uş emdi bu semā' bâbı içinde</i>	<i>Şimdi bu sema babı ile</i>
<i>Boldı bu risāleniñ tamāmı</i>	<i>Bu risale son buldu.</i>
<i>Olturgıl yana tizing çöküpen</i>	<i>Diz çöküp otur ve</i>
<i>Êşit H'âce Ahmedniñ kelāmı</i>	<i>Hace Ahmed Yesevi'nin sözlerini işit.</i>
<i>Ta'rîh erdi zi-hicret <u>dāl</u> u <u>fāda</u></i>	<i>Tarih hicretten sonra <u>dal</u>, <u>fa ayn</u>, <u>mim</u> ve <u>lam</u>'da <u>kalemi</u></i>
<i><u>Kalemni</u> koydı '<u>ayn</u> u <u>mim</u> u <u>lāmı</u></i>	<i>bıraktı.²</i>

Ketebe kaydının şiirin içinde bulunması ve Hacı Ahmed Yesevî'nin bu risaledeki sözlerinin dinlenilmesi gerektiğine dair ifadeler eserin onun sözlerinden oluştuğu düşüncesini güçlendirir.

Fazlullâh b. Rûzbihân el-Huncî tarafından XVI. yüzyılın başında kaleme alınan *Mihmânnâme-yi Buhârâ* adlı eserde Ahmed Yesevî'nin bir Türkçe tasavvufî eserinin olduğundan, seyr-i sülûk ve tasavvuf ilminin gerçeklerini içerdiğinden bahsedilir: “Allah'ın bu fakire feyizlerini bağışladığı ve mihnet ettiği bütün yararlardan birisi şuydu. Hâce Yesevî'nin (Allah aziz ruhunu kutlu kalsın) kitaplarından birini okudum ve Türkçe idi. Onda sülûğa varma noktaları ve mertebelerini beyan eden birkaç ilmin detaylarını ve tasavvuf ilminin gerçeklerini buldum. Asla onun gibi yazılmış mevcut olan hakikati, ona varışını ve salıkların menzillerinin tertiplerini zikir eden bir kitabın olduğuna inanmıyorum. Orada kalma gecelerinde o kitabın okunmasıyla bir kısmının dahi yorum ve açıklamasının yapılamadığı feyiz ve bereketler bağışlanıyordu” (Gedik, 2012, 237).

Mihmânnâme-yi Buhârâ'da Yesevî'ye ait olduğu kaydedilen tasavvufî ilgili Türkçe eser hakkındaki bazı bilgiler *Tenzilü's-Sâlihîn*'in içeriği ile uyuşsa da Fazlullâh b. Rûzbihân el-Huncî eserin adını aktarmadığı için söz konusu eserin *Tenzilü's-Sâlihîn* olup olmadığı konusunda kesin bir hüküm çıkarmak zordur. Öte yandan her ne kadar eserin başlangıcında Ahmed Yesevî'nin adı anılmış, eserde yer alan şiirlerin Ahmed Yesevî'ye ait olduğu özellikle vurgulanmış ise de eserin doğrudan Yesevî'ye aidiyeti konusu tartışmalıdır. Eserde Yesevî'nin anıldığı kısımlarda *rahmetullâhi 'aleyh* ifadesine yer verilmesi ve onun, eserin yazılış tarihinden önce (Miladi 1166/1167 yılında) vefat etmiş olması müellif konusuna tereddütle yaklaşılması gerektiğini göstermektedir. Bir ihtimal ise eserin Ahmed Yesevî'nin sözleri ve öğretiler temelinde bir talebesi tarafından derlenmiş olabileceğidir. Ancak bu durumda, Ahmed Yesevî'nin “Allah'ın günahkâr, alçakgönüllü ve fakir kulu” olarak nitelendirilmesinin, onun bir müridi tarafından mı dile getirildiği yoksa Yesevî'nin kendisini tanımlamak için mi kullandığı tartışmaya açıktır.

3.2. Yesevîliğe Katkıları

Tenzilü's-Sâlihîn, Yesevîlik tarikatının temel ilkelerini sistematik bir şekilde ele alan önemli bir kaynaktır. Gerçi 16. yüzyılda Hazinî'nin ele aldığı *Cehavirü'l-Ebrar* geniş ve daha detaylı bilgiler içeriyorsa da *Tenzilü's-Sâlihîn* eserinde tasavvuf ve onun ilkeleri, fakr anlayışı, zikir ve sema uygulamaları gibi konular ilk olarak ele alınmıştır.

2 Ebced hesabına göre kalem, dâl, fâ, 'ayn, mîm, lâm kelimelerinden 577 sayısı elde edilmektedir. Söz konusu tarih, ilk bakışta eserin Hicri 577 (Miladi 1181/1182) yılında kaleme alındığı izlenimini verse de, metinde Şihâbeddin Sühreverdî'nin adının geçmesi dikkate alındığında onun telif tarihine işaret etmesi şüphelidir. Bununla birlikte beyitteki diğer harf ve kelimelerin de ebced değeri hesaba katılacak olursa, tarih farklı biçimlerde yorumlanabilir.

Bunun yanı sıra, eserde Yesevîlik tarikatının eğitim anlayışı, ahlaki prensipleri ve müşid-mürîd ilişkileri gibi konular detaylı bir şekilde işlenmiştir. Özellikle eserin yedinci bölümü olan şeyh-mürîd ilişkileri ve bunun adabı, sekizinci bölüm olan şeriat-tarikat-hakikat beyanı eserin önemli kısmını teşkil etmektedir.

Tenzilü's-Salihîn eserini önemli kılan hususlardan biri, her bölümün sonunda *Andağ kim Şeyh Ahmed Yesevî aytur* cümlesinden sonra Türkçe şiirlere yer verilmiş olmasıdır. Bu şiirler Ahmed Yesevî'den ulaşan yazılı miras konusunda önemli bir katkıdır.

Eserde çeşitli vesilelerle elli civarında farklı konularla ilgili Kur'an-ı Kerim ayetlerine yer verilmiştir. Bunlar aynı zamanda tasavvufi edebiyat ürünlerinde sık sık geçen ayetlerdir. Ayrıca eserde ifade edilen fikirler sık sık hadislerle de desteklenmiştir.

Eser Yesevîlik tarikatının temel prensiplerini, manevi hiyerarşisini ortaya koyarak bu geleneğin özgünlüğünü anlamak konusunda önemli katkılar sağlar. Eserin birçok yerinde konular gönül odaklı, gösterişten uzak, samimiyet merkezli ele alındığı dikkat çeker. Eserde tasavvufi konuların işlenmesi ve Yesevîliğe katkıları çalışmanın münacatlar ve tematik yapısı bölümünde ayrıntılı ele alınmıştır.

4. Eserin İçeriği

Tenzilü's-Salihîn geleneksel olarak besmele ve Allah'a hamd, Hz. Peygamber'e övgü ile başlar. Bu kısımlar birer Arapça ve Türkçe cümlelerden ibarettir. Ardından Ahmed Yesevî'nin adı zikredilmiş ve onun geçmiş şeyhlerin özellikleri, şimdi ise tarikat ehlinin zayıfladığı hakkındaki ifadelerine yer vermiştir. Ardından kitabın yazılış sebebi açıklanarak eserin adı belirtilmiştir. Baştan üç sayfa tutan bu kısa girişin ardından münacat adı verilen bölümlere geçilmiştir. Eserde sırasıyla tevhid, marifet, aşk, zikir, tasavvuf ve onun hakikatleri, fakr, şeyh-mürîd ilişkileri ve adabı, şeriat-tarikat-hakikat, riyazet, sema ve şartları, semanın vasıfları olmak üzere on bir münacat vardır. Her bölüm Allah'a yakarış ile başladığından bölümlere *münacat* adı verilmiştir. Her bölümdeki yakarış, bölümün konusuna göre düzenlenmiştir. Örneğin tevhid bölümünde Allah'ın birliği ve mutlak kudreti vurgulanarak münacat edilmişse zikir bölümünde zikredenlerden eylemesi, aşk bölümünde âşıklardan eylemesi için dualar edilmiştir. Allah'a yakarışların ardından müellif dervişlere hitap eder ve bölümün konusuna göre bilgilendirmeler yapar, nasihat ve uyarılarda bulunur. Riyazet hakkındaki dokuzuncu bölüm hariç diğer bölümlerin sonunda Ahmed Yesevî'nin konuyla ilgili söylemiş olduğu hikmetlerle münacatlar tamamlanır. Bu hikmetlerin hiçbirini bilinen *Divan-ı Hikmet* yayınlarında bulunmaması dikkat çekicidir. Buna rağmen hikmetler *Divân-ı Hikmet*'teki hikmetlere ifade, anlam ve içerik açısından benzerlik göstermekte ve müştereklik taşımaktadır. Bu şekilde her bölüm yakarış/münacat, öğüt ve hikmet olmak üzere üç ana kısımdan oluşmaktadır.

4.1. Münacatlar ve Tematik Yapısı

Münacat türü, Türklerin İslamiyet'i kabul etmeye başladıkları dönemlerden itibaren Türk edebiyatında yer bulan önemli bir dua ve yakarış biçimidir. Bu türün teşekkülünde, Hz. Peygamber'in duaları tasavvuf çevrelerinde kaleme alınan münacatlara ilham kaynağı olmuştur. Klasik Türk edebiyatı geleneğinde pek çok şair ve yazar münacat kaleme almış; hatta bu metinler zamanla *hizb* ve *evrâd* mecmualarında da yer bulmuştur. Hoca Ahmed Yesevî'nin *hikmet*lerinde de münacatlara rastlanması, bu türün Yesevîlik geleneğindeki yerini göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

Münacatlar, çoğunlukla doğrudan ve içten bir yakarıyla Allah'a yönelmeyi konu edinir. Yazarlar bu tür metinlerde sanat kaygısından uzak, samimi bir dille günahkârlıklarını, pişmanlıklarını dile getirerek ilahî affa sığınır. Bu yönüyle münacatlar, okuyucuda derin duygular uyandıran metinler hâline gelmiştir.

Türk edebiyatında birçok şair ve yazar, Allah'a sığınma, her türlü dileğini yalnızca O'ndan isteme arzusuyla eserlerine münacatlar eklemiştir; zamanla bu metinler bir araya getirilerek münacat mecmuaları oluşturulmuştur. Münacatlar hem nazım hem de nesir şeklinde yazılmıştır. İçerik bakımından *dinî* ve *tasavvufî* olmak üzere iki temel gruba ayrılır. Tasavvufî münacatlar ise çoğunlukla vecd ve coşkunluk hâli içerisinde kaleme alınmıştır.

Münacatlarda Allah'ın güzel isimleri ve sıfatları sıkça zikredilir. Aynı zamanda O'nun rahmetine dair Kur'an ayetlerine ve hadis-i şeriflere telmihte bulunulur ya da doğrudan iktibas edilir. Münacatlarda Hz. Peygamber'in şefaatine olan ümit dile getirilir, günahkâr kulların onun hürmetine affedilmesi niyaz edilir (Macit, 2020, 562-563).

Tasavvufî bir eser olan *Tenzîlî's-Sâlihîn*'in her bölümü münacat ile başlar. On bir bölümde çeşitli konular işlenmiş olup sırasıyla aşağıda incelenmiştir.

4.1.1. Tevhid

Eserin ilk bölümü tasavvufî öğretilerde merkezî bir role sahip olan tevhid (Allah'ın birliği) kavramını açıklamaktadır. Burada tevhid bütün inananlar için temel bir değer olarak telakki edilmektedir. Allah'tan kendisini tevhid ağacının üstünde vahdet bülbülü gibi eylemesini dileyen müellif tevhidin, nebilerin tacı, velilerin kandili, muvahhitlerin miracı, abitlerin ana yolu, can aydınlığı ve gönül sakinliği olduğunu kaydeder. Ona göre tevhid insanın iç dünyasını düzenler. Zira ariflerin şükrü ve marifeti tevhid ile tam olur, muhiplerin muhabbeti tevhid ile devamlı olur (Tenzîlî's-Sâlihîn, Hokand Edebiyat Müzesi, 698, 3b). Tevhid bölümünün girişinde *tevhid ağacı, tarikat gül bahçesi, hakikat meydanı* üçlemesinin ardından tasavvufun temel kavramlarından olan *marifet, muhabbet, şevk, takva, vera, tevekkül, kanaat, müşahede, mücahede, riyazet, ibadet, zikir* konularına göndermeler yapılmıştır. Böylece bu kavramların arasında tevhid inancı merkeze alınarak tasavvufî yolculuğun temel prensipleri açıklanmıştır.

4.1.2. Marifet

İkinci bölümde Allah'ı tanıma ve O'nun sırlarını bilme anlamına gelen marifet konusu işlenmiştir. Bu bölümde, marifetin önemi ve nasıl kazanılacağı ele alınmıştır. Burada *ilim* ve *amel* arasındaki ilişki vurgulanmış, bilginin eylemle birleşmesi gerektiği ve bu ikisinin birbirini tamamladığı ifade edilmiştir: *İlimsiz amel divaneliktir, amelsiz ilim bigâneliktir. İlim amel ile olduğunda yegânelik (birlik) olur*. Eserde marifetin canın ulağı, gönlün ışığı, ariflerin süsü, sufilerin ziyneti olduğu, marifet sahibinin gerçek er olduğu belirtilerek arif ve zahit karşılaştırması yapılmıştır. Ona göre zahit ile arif kuşkusuz dosttur, arife öz nasip olurken zahide post nasip olmuştur. Zahit için cennet hoş bir yaşam iken arif için marifet ve muhabbet bir hoşluktur ve cennet ona göre kuru bir dam gibidir. Zira zahitler nefsi için zahittir, arifler ise Rabbini bilir. Daha sonra dervişlere öğüt edilirken arifin hangi özelliklere sahip olması gerektiği gösterilmiştir. Arif gerçeği arayan, inceden inceye araştıran olmalıdır. Aşık söz sahibi, arif göz sahibi olmalıdır. Arif hiçbir halde sakin ve sabit kalmamalıdır. Çünkü ariflerin

kemali marifet ve maruf olan Allah'ın marifeti iledir. Muhiplerin cemali mahbup olan Allah'ın muhabbeti iledir (Tenzîlû's-Sâlihîn, Hokand Edebiyat Müzesi, 698, 5a).

4.1.3. Aşk

Eserdeki üçüncü bölüm, aşkın insanı nasıl dönüştürdüğünü, ilahi sevginin gücünü ve bu yolda çekilen sıkıntıları anlatırken, aynı zamanda Allah'ın merhametine ve affediciliğine olan inancı da vurgulamaktadır. Müellif Allah karşısındaki acziyetini ve günahkârlığını sık sık vurgular ve kendi yaptıklarına baktığında pişmanlık duyar ve Allah'ın affına sığınır. Kendisinde kötülükler görürken, Allah'tan sadece iyilik ve güzellikler geldiğini, bunların birer şükür vesilesi olduğunu vurgular. Bunlar eserde sıkça rastlanan bir tema olan “fakr” ve “acz” meselesini yansıtır. Allah'ın bazılarına “Cübbemin altında Allah'tan başkası yoktur” sözünü aşk sayesinde söylediğini vurgulayan müellif aşkı, âşıkların mesleği, şaşkın gönüllerin kaygısı olarak betimler. Aşk, insanı hayvani özelliklerden arındırır ve onu insan-ı kâmil hâline getirir. Aşk olmadan insan, hayvandan farksızdır. Aşk bir kuş olup ancak kalp tahlılından beslenir. Hz. Hüseyin'in Fırat kıyısında su içememesi, Hz. Zekeriya'nın testereyle ikiye bölünmesi, Hz. Yahya'nın yemek yemeyip su içememesi, Tayfur'un sarhoş olması, bütün bunların sebebi onlardaki aşk idi. Vefa ile artmayan, cefa ile eksilmeyen aşkın başlangıcı vesvese, sonu iflastır. Maşuk, Allah'ın kendisidir ve aşk, insanı Allah'a ulaştıran bir vasıttır. Delil ve ispat istemeyen aşk, kalp işi olup akıldan üstündür. O insanı Maşuk'a yaklaştırır ve onunla birleştirir. Aşkın lezzeti, Maşuk ile buluşmada gizlidir (Tenzîlû's-Sâlihîn, Hokand Edebiyat Müzesi, 698, 5b-6b).

4.1.4. Zikir

Dördüncü bölümde zikrin önemi, faydaları ve nasıl yapılması gerektiği aktarılmıştır. Zikrin önemi, Hz. Peygamber'in bir hadisine atıfla vurgulanır: “Bir saatlik tefekkür, cin ve insanların ibadetinden daha hayırlıdır.” Bu ifade, zikrin sadece dil ile yapılan bir eylem değil, aynı zamanda kalp ve akıl ile gerçekleştirilen derin bir tefekkür olduğunu gösterir. Burada zikrin insanı Allah'a yakınlaştıran bir eylem olduğu sık sık vurgulanır. “Senin zikrin ile cehennem bana cennet gibidir. Senin zikrin olmazsa cennet, cehennem gibidir.” ifadesi, zikrin insanın manevi dünyasını nasıl dönüştürdüğünü gösterir. Müellife göre zikir, insanın kalbini aydınlatır ve onu Allah'ın huzuruna yakınlaştırır. Zikir, nefis mücadelesinde galip olmayı ve Allah ile olan bağı güçlendirmeyi sağlar. Eserde zikrin insan üzerindeki faydaları olarak kalbi aydınlatması, şeytanın yolunu daraltması, Allah'ın sevgi ve rızasını kazandırması, insanı manevi olarak yüceltmesi gösterilir. Müellife göre kim O'nu çok anarsa bu Allah'ın onu sevmesinin eseridir, zira zikreden zikrolunur. Eserde zikrin önemi Bakara suresi 152, Ahzab suresi 41, Enfal suresi 45. ayetleri ile desteklenmiştir. Zakirlerin huzuru, gönüllerin nuru ve sadıkların sevinci olan zikir sayesinde zikredenler muhabbet bostanının bülbülü olurlar. Bir gecede gündüzde otuz yedi bin nefes alan insanoğlunun bir nefesinin dahi zikir olmadan geçirmemelidir (Tenzîlû's-Sâlihîn, Hokand Edebiyat Müzesi, 698, 6b-7b).

4.1.5. Tasavvuf ve Onun Hakikatleri

Beşinci münacat tasavvufun hakikatlerini, sufilerin nefis mücadelesini, Allah'a yaklaşma yollarını ve manevi olgunluğa ulaşma sürecini ele alır. Burada tasavvufun nefsi terbiye etme ve dünyevi bağlardan kurtulma süreci anlatılmıştır. Müellife göre

tasavvuf, Hakk'ın rızası için her şeyini öldürmektir. Tasavvufun evveli söz, ortası hâl ve ahiri hayaldir. Bu ifade tasavvuf yolunda ilerleyen bir kişinin önce teorik bilgiyle başladığını, sonra manevî tecrübeler yaşadığını ve nihayetinde hakikate ulaştığını gösterir. Eserde gerçek bir sufinin bilhassa cömertlik, gerçekçilik, misafirperverlik, birlik ve beraberlik özellikleri vurgulanır. Metinde, nefsin terbiye edilmesi ve nefsin arzularından kurtulma süreci önemli bir yer tutar. “İlahi, nefsimi Sen öldür. Eğer ben öldürsem karşılığı olur, ancak Sen öldürsen bütün işler bana kolay olur.” ifadesi, nefsin ancak Allah'ın yardımıyla terbiye edilebileceğini gösterir. “Tasavvuf yolunda gösteriş yapma, tekellüf meclisinde bulunma.” ifadesi, sufilerin riyadan uzak durması gerektiğini vurgular. Bölümün çeşitli kısımlarında Kur'an-ı Kerim'den alıntılar yapılmış olup bunlar Tevbe suresi 111, Enam suresi 79 ve Bakara suresi 38. ayetlerden alınmıştır. Sufî, nimetten sıyrılmalı, şehvetten çekilmeli, şeytana karşı düşmanlık etmeli, dev ile keramette bulunmalı, nefsine muhalefet etmeli, her yerde hazır olan Allah için gayret etmeli, gaibi düşünmeli, dünyalıktan ayrılmalı, ahirete yönelmeli, halka mürüvvet etmeli, Allah'ın emirlerini saygı ile kabul edip Allah'ın yarattıklarına şefkat göstermelidir. Ondan sonra tarikâtı iddia ederse o has sufi olur (Tenzilü's-Sâlihîn, Hokand Edebiyat Müzesi, 698, 8a-9a).

4.1.6. Fakr

Eserin sonraki bölümü tasavvufun önemli kavramlarından biri fakr konusundadır. Müellife göre fakr, insanların gözünde kusur, Allah katında ise ziynettir. Fakr, dünyada zorluk ve sıkıntı getirir de ahirette sevinç ve müjde kaynağıdır. Ancak fakr sadece hırka olmaz. Fakr için ilim ve hikmet gerek, fakr ehlinin işi hizmet olması gerek. Fakr ehli kanaatkârlık, sadakat ve doğruluk, terk ve tecrid gibi özelliklere sahip olmalıdır. Fakr ehli metinde doğrudan derviş kavramı ile gösterildiğinden görünürde dervişlerin ayakları yalın, başları çıplak, karınları aç, üstleri kirli ve eskimiş, ancak Tanrı'ya âşık ve müştaktırlar. Dünyanın huzuru bu dervişler sayesinde. “Mal mülkü olmayanlar cennet ehlidir” hadisi ile fakr ehli kastedildiği açıklanmıştır. Fakr kavramı metinde nefsin terbiye edilmesiyle yakından ilişkili gösterilmiştir. Derviş, nefsinin arzularına karşı mücadele ederek Allah'a yakınlaşır. “İlahi, nefsimle baş başa bırakma.” ifadesi, nefsin insanı Allah'tan uzaklaştırabileceğini ve bu nedenle nefsin terbiye edilmesi gerektiğini gösterir. “Topladığın mal senin için cefadır.” ifadesiyle dünyevi varlıkların insanı manevî olarak zayıflatabileceği ve Allah'tan uzaklaştırabileceği vurgulanmaktadır (Tenzilü's-Sâlihîn, Hokand Edebiyat Müzesi, 698, 9a-10b).

4.1.7. Şeyh-Mürîd İlişkileri ve Bu İlişkinin Adabı

Eserin yedinci münacatı şeyh-mürîd ilişkisinin nasıl olması gerektiği, şeyhin ve mürîdin sorumlulukları, tasavvuf yolunun aşamaları üzerinedir. Şeyh, mürîdin manevî eğitiminden sorumludur ve mürîdi hakikate ulaştırmak için çaba göstermelidir. Eğer şeyh bu görevini yerine getiremezse, mürîd manevî olarak zarar görebilir ve bu durum şeyhin sorumluluğundadır. Metinde, şeyhin sahip olması gereken vasıflar detaylı bir şekilde anlatılmaktadır. Şeyh, *sabır*; *şükür*; *tevekkül*, *teslimiyet*, *sükûnet*, *tefekkur*; *düşünce*, *cömertlik*, *emanet*, *kanaat*, *yumuşaklık*, *alçakgönüllülük*, *haya*, *doğruluk*, *safa*, *rıza*, *vefa*, *güven*, *ferah* ve *çaba* gibi erdemlere sahip olmalıdır. Şeyhte *kibir*; *bencillik*, *cimrilik*, *kin*, *haset*, *heves*, *hurs*, *tamah*, *hile*, *makam düşkünlüğü* ve *çoluk çocuğa aşırı bağlılık* gibi olumsuz özellikler bulunmamalıdır. Şeyh, mürîdin malına tamah etmemeli ve mürîdi sadece manevî amaçlarla yetiştirmelidir. Şeyhin mürîdin malına göz dikmesi doğru olmayıp hatta onu dinden çıkarabilir.

Müridin de sahip olması gereken vasıflar eserde dile getirilmiştir. Mürid, şeyhine tam bir teslimiyetle bağlanmalı ve onun rehberliğinde manevi yolculuğuna devam etmelidir. Mürid, *tevazu, şefkat, cömertlik, sabır, kanaat, doğruluk, ihlas, yakîn, muhabbet, aşk, şevk, vecit, hal, sarhoşluk, sahv ve mahv* gibi manevi hâlleri yaşmalıdır. Mürid, dünyevi isteklerini terk etmeli ve nefsinin hevasını kontrol altına almalıdır. Mürid, *kibir, benlik, kin, haset, riya, gösteriş, haram, şüpheli işler* gibi olumsuz davranışlardan uzak durmalıdır. Metinde, müridin manevi yolculuğunda geçeceği aşamalar detaylı bir şekilde anlatılmaktadır. Mürid, *mecazdan hakikate, dünyadan ahirete, riyadan ihlase, ilimden amele, asilikten ibadete, ihlastan yakîne, yakinden muhabbete, muhabbetten aşka, aşktan şevke, şevkten vecde, vecitten hâle, hâlden sarhoşluğa, sarhoşluktan sahra, sahvadan mahva* doğru bir yolculuk yapmalıdır. Metinde, müridin manevi yolculuğunda Allah'ın inayetinin büyük bir rol oynadığı vurgulanmaktadır. Eğer Allah'ın inyeti olmazsa, müridin şeyhinin çabaları ve müridin kendi ibadetleri fayda etmez. Bu nedenle, mürid her zaman Allah'ın inayetini dilemeli ve O'na sığınmalıdır.

Müellif burada ayrıca şeriat-tarikat-hakikat üçlemesine de değinir. Şeriat olmadan tarikat, tarikat olmadan hakikat olmaz. Bu üç kavram bir bütündür ve birbirinden ayrılmaz. Kim şeriatı terk ederse, tarikat ve hakikate ulaşamaz. Eserin en kapsamlı bölümlerinden biri olan bu bölüm tasavvuf yoluna girmek isteyenler için bir rehber niteliğindedir ve bu yolun ciddiyetini, disiplinini ve manevi derinliğini ortaya koymaktadır. Konuya bağlı olarak Kur'an-ı Kerim'den sıklıkla alıntılar yapılmıştır. Ayetler metinde işlenen konuyu desteklemek ve tasavvufi öğretilerin Kur'an'a uyumlu olduğunu vurgulamak için kullanılmıştır. Örneğin tasavvuf yolunda, müridlerin hataları ve eksiklikleri olabileceği, ancak Allah'ın rahmetinden asla ümit kesmemeleri gerektiği Zümer suresi 53. ayetinden iktibas edilerek aktarılmıştır. Müridlerin doğru yoldan sapmamaları ve zulme uğradıklarında sabretmeleri öğütlenirken Şuara suresi 227. ayetten alıntı yapılmıştır. Müridlerin şeytanın ayartmalarına karşı uyanık olmaları gerektiğini vurgulamak için Enam suresi 71. ayetten; müridlerin takva sahibi olmaları ve Allah'ın rızasını kazanmak için çaba göstermeleri için Hucurat suresi 13. ayetten; müridlerin şeyhin öğütlerine uymaları ve onun rehberliğini kabul etmeleri gerektiğini hatırlatmak için Haşr suresi 7. ayetten ve Nisa suresi 80. ayetten; insanların manevi gerçekleri anlamaktan uzak olabileceğini ve bu nedenle şeriat-tarikat-hakikatın birbirinden ayrılmayacağını hatırlatmak için Araf suresi 179. ayetten; müridlerin ibadetlerini sadece Allah için yapmaları ve gösteriştten uzak olmaları gerektiğini vurgulamak için Beyyine suresi 5. ayetten alıntı yapılmıştır (Tenzilü's-Sâlihîn, Hokand Edebiyat Müzesi, 698, 10b-14a).

4.1.8. Şeriat-Tarikat-Hakikat İlişkisi

Eserde en hacimli bölüm olan sekizinci münacat şeriat, tarikat ve hakikat kavramlarını ele almaktadır. Bu üç kavramın birbiriyle olan ilişkisi, müridlerin manevi yolculuğunda bu kavramların nasıl bir rol oynadığı ve tasavvuf yolunun temel prensipleri açıklanmakta, Kur'an ayetleri ve hadislerle dayanan öğütler verilmektedir. Metinde Hz. Peygamber'in sözleri ve emirleri olarak tanımlanan şeriat, müridlerin manevi yolculuğunun temelidir ve şeriatı inkâr eden veya hor gören kişiler, tarikat ve hakikat makamlarından nasip alamaz. Hz. Peygamber'in fiilleri olarak tanımlanan tarikat, müridlerin nefislerini terbiye etmeleri ve manevi olarak olgunlaşmaları için bir yoldur. Dolayısıyla şeriatın manevi boyutunu ve tasavvufî yolu ifade eder. Hz. Peygamber'in hâlleri olarak tanımlanan hakikat, aşk, muhabbet ve Allah'ın zâtı

dışındaki her şeyden uzaklaşmayı ifade eder. Bu üç kavram bir bütündür ve birbirinden ayrılamaz. Şeriat olmadan tarikat, tarikat olmadan hakikat olmayacağı için müridler bu üç kavramı bir arada tutmalıdır. Müridler, şeriatın temel hükümlerine uyarak, tarikat yolunda nefislerini terbiye ederek ve hakikat makamında Allah’a ulaşmayı hedeflemelidir.

Metinde, müridlere yönelik öğütler Kur’an ayetleri ve hadislerle desteklenmiştir. Allah’ın her şeyi bilgisi dahilinde tuttuğunu ve müridlerin her zaman Allah’ın hükmüne teslim olmaları gerektiğini hatırlatmak için Enam suresi 59. ayetten; müridlerin her zaman Allah’a yönelmeleri ve O’na sığınmaları gerektiğini vurgulamak için Zariyat suresi 50. ayetten; müridlerin dünyevi kayıplara üzülmemeleri ve Allah’ın nimetlerine şükretmeleri gerektiğini hatırlatmak için Hadid suresi 23. ayetten; müridlerin günahlarından tövbe etmeleri hususunda Nur suresi 31. ayetten; müridlerin imanlarını korumaları ve inkâr etmekten uzak durmaları gerektiğini belirtmek için Ali İmran suresi 106. ayetten alıntılar yapılmıştır.

Metnin sonunda, müridlere yönelik çeşitli tavsiyelerde bulunulur. Müridler, alimlere saygılı olmalı, şeyhlere hizmet etmeli, büyüklere hürmet etmeli, küçüklere nasihat etmeli, dostlara yakınlık göstermeli ve düşmanlardan uzaklaşmalıdır. Ayrıca, müridlerin Allah’ın emirlerine saygı göstermeleri ve Allah’ın yarattıklarına şefkatli olmaları gerektiği belirtilir. Müridler, her zaman doğru yolda kalmalı ve manevi yolculuklarında sabır, şükür, tevekkül ve teslimiyet gibi erdemlere sahip olmalıdır (Tenzilü’s-Sâlihîn, Hokand Edebiyat Müzesi, 698, 14a-19a).

4.1.9. Riyazet

Tenzilü’s-Sâlihîn’in dokuzuncu münacatı, eserin en kısa bölümü olup tasavvufi yaşamın temel taşlarından biri olan *riyazet* kavramını merkeze alır. Bu bölümde hem Allah’a yakarış hem de okuyucuya yapılan öğütler iç içe geçmiştir. Münacatın başında Allah’ın sıfatları yüceltilirken, devamında nefis terbiyesi, dünya nimetlerinden uzaklaşma ve ibadetin mahiyeti üzerine vurgular yapılmıştır. Kur’an ayetleriyle desteklenen bu bölüm, dünya nimetlerinin geçiciliğini ve insanı aldatan yönünü de ön plana çıkarır. Nisa 77 ve Tegabun 14-15 ayetlerine atıfla, *mal-mülk ve evlatların birer imtihan vesilesi* olduğu ve insanı hakikatten uzaklaştırabileceği anlatılır.

Müellife göre ibadet, bir menfaat aracı değil, Allah’a yakınlaşma vesilesidir. Bu sebeple “kişi daim ibadet ederse bunu kıymetli bir şey gibi görüp dünyaya satmamalıdır”. Zira ibadet, Allah için değil, kulun kendi kemâli içindir. “Ey derviş! Bu durumların halk tarafından kabul görülmesi Türkistan şeyhinin nezdinde kadınların özel hâli gibidir.” cümlesi riya tehlikesine karşı uyarıdır. Böylece halkın övgüsü, derviş için bir fazilet değil, bir kirlenme sebebi olduğu yinelenir. Riyaya yönlendiren nefis, başıboş bir at gibidir; onu *riyazet* ile yönlendirmek, “nefis atının başına riyazet yularını bağlamak” gerekir.

Riyazetin zorunluluğunu belirten ve dünyevî aldanışlardan uzak durmaya teşvik eden bu bölüm Yesevîlik tarikatının zühd ve takva merkezli tasavvuf anlayışını açıkça yansıtmaktadır (Tenzilü’s-Sâlihîn, Hokand Edebiyat Müzesi, 698, 19a-19b).

4.1.10. Sema, Onun Şartları ve Özellikleri

Bilindiği üzere *sema*, tasavvufi eğitimin önemli bir yönüdür. Hücvîrî’ye göre *sema*, şeriatı ve dini vacip kılan şeydir, şeri hükümlerin kabulü işitmeye dayanır, dinî mükellefiyetlerde kulak gözden, işitme görmekten üstündür, şeriat, tarikat ve

marifette işitme eylemi zorunlu şart olup, *sema* bütün tasavvufi fiil ve hâllerden önce gelir (Uludağ, 1996, 543-545).

Eserin onuncu ve on birinci bölümleri *sema* kavramıyla ilgilidir. Bu bölümler, tasavvuf anlayışı açısından eserin en dikkat çeken ve zengin içerikli kısımlarındandır. Bu iki münacat, *sema* kavramının işitsel, ruhsal ve metafizik boyutlarını çok yönlü şekilde ele alır. Bölümün başında geçen “*İlahi, Seni düşünmek gönüllerin munisidir. Seni zikretmek ise canların munisidir.*” yakarışı semanın kaynağının Allah sevgisi ve zikri olduğunu açıklar. “*Hangi tarikat ehlinde bu ikisi yok ise o iki cihanda müflistir.*” cümlesiyle Allah’ı zikretmeyen bir tarikat mensubunun hem bu dünyada hem de ahirette zararda olduğu vurgulanarak zikir-sema ilişkisi kurulmuştur. Ardından semanın vasıfları açıklanırken semanın sadece muhabbetle dolmuş kalplere helal, muhabbetsiz olanlar için haram olduğu belirtilmiş, *sema*-ilahi aşk ilişkisine değinilmiştir. Bu ifadeler eserde Zümer suresi 18 ve İnsan suresi 21. ayetlerle desteklenir. Müellife göre gerçek *sema*, sevgiyle, vecd hâliyle yaşanmalıdır. Zira *sema*, ilahi bir lütuf, aynı zamanda ruhun gıdası ve gönlün sadakat ifadesidir. *Sema* sadece fiziksel olmayıp gönlü gayb âlemine taşıyan bir araç olduğundan gerçek âşık bir anlık semayı yüz yıllık ibadet ile eşit görür. Böylece eserde hâl ile yapılan ibadetin zahiri ibadetten üstün olduğu anlayışı bir kez daha dile getirilir.

Eserde *sema*, peygamberler ve meşhur sufilerin ruh hâlleri ve özellikleriyle bağdaştırılarak Hz. Adem’in mesleği, Hz. Davud’un sesi, Hz. Şuayb’ın şevki, Hz. Şemun’un zevki, Hz. Yakub’un devası, Hz. Eyyub’un ızdırabı, Hz. İlyas’ın fikri, Hz. Yunus’un kuvveti, Hz. Yusuf’un masumlğu, Hz. İdris’in ülfeti, Hz. Zekeriya’nın adeti, Musa’nın munisi, Hz. İsa’nın dostu, Hz. Yahya’nın mücahedeleri, Hz. Muhammed’in müşahedeleri olarak tavsif edilmiştir. Müellif semayı üçe ayırır:

- 1) *Ümmiler (Nefsani)*: Nefsle işitir, haramdır.
- 2) *Haslar (Kalbi)*: Gönülle işitir, mubahtır.
- 3) *Hasların Hası (Ruhani)*: Canla işitir, helaldir.

Buna göre bedenle yapılan *sema* yüzeyseldir, gönülle yapılan bilinçlidir, can ile yapılan ise âşktır ve hakikate yöneliktir. Ayrıca burada Bayezid-i Bistamî, Cüneyd-i Bağdadî gibi mutasavvıfların semaya verdikleri önem örneklenmiştir. Eserde on bir makamdan bahsedilerek bunlardan birinin ve devamlı yapılanının adı *sema* olduğu ifade edilerek manevi yükselişin özel bir durağı, hakikate erişmenin anahtarı, ruhsal bir yükseliş vasıtası ve içsel keşfin kapısı olarak tasvir edilmiştir (Tenzîlû’s-Sâlihîn, Hokand Edebiyat Müzesi, 698, 19b-21b).

Genel olarak bu bölümlerde nefis terbiyesinden ilahî aşka uzanan bir manevi yolculuk olarak sunulan semanın Yesevi geleneğinde gönül merkezli olduğu vurgusu göze çarpmaktadır. *Tenzîlû’s-Sâlihîn*’in metafizik katmanını sayılabilecek bu iki bölümde *sema*, sadece bir tasavvufi ritüel değil, kalbin dönüşüm aracı, gönlün gayb âlemine yönelmesi, keşfin kapısı, zikir hâli, hatta ibadetlerin özü olarak sunulmuştur. Sadece zâhiri hareket değil, içsel bir aydınlanma aracı olarak telakki edilmiştir.

Sonuç

“*Tenzîlû’s-Sâlihîn*” kapsamı ve hacmi sınırlı olsa da tasavvuf tarihi, Türk dili ve edebiyatı açısından birçok önemli hususu içinde barındıran kıymetli bir eserdir. Yapılan değerlendirme ve analizler sonucunda önemli yönleri şu sonuçlarla açıklanabilir:

- Eser Yeseviliğin ilk dönemlerine yakın zamanda kaleme alınmıştır. Bu bakımdan tasavvuf tarihi ve Yesevilik açısından hatırı sayılır katkılara sahiptir. *Tenzîlû’s-Sâlihîn*,

Yesevîlik tarikatının temel inanç esaslarını, tarikat adabını, şeyh-mürîd ilişkilerini, şeriat-tarikat-hakikat üçlemesini, zikir, aşk, fakr, riyazet ve sema kavramlarını sistemli bir biçimde işleyerek, Yesevîlik anlayışını yalnızca teorik değil pratik bir bakış açısıyla da yansıtmıştır. Eserdeki tasavvuf anlayışı, halkı esas alan ve gönül merkezli bir yaklaşımı benimsemiş, gösteriştin ve riyadan uzak bir tasavvufî hayat modeli sunmuştur.

- Eserin doğrudan Ahmed Yesevî tarafından yazılıp yazılmadığı hususunda bazı şüpheler bulunsu da eserdeki üslup, içerik ve özellikle her bölüm sonunda *Andağ kim Şeyh Ahmed Yesevî aytur* ifadesiyle verilen hikmetlerin bulunması, eserin Ahmed Yesevî'nin söylemleri temelinde şekillendiğini kuvvetle düşündürmektedir. Bu da eserin, en azından Yesevî geleneğini doğrudan yansıtan bir kaynak olduğunu göstermektedir.

- Eser yalnızca teorik bilgileri aktaran bir metin değildir; aynı zamanda bireysel bir manevî yolculuk rehberidir. Her bölümün bir münacatla başlayıp dervişlere öğütlerle devam etmesi ve Ahmed Yesevî'ye ait hikmetlerle sona ermesi, eseri okuyucusuyla sürekli bir ruhî iletişim içinde tutmuştur. Bu yönüyle eser, dönemindeki müridler için bir “manevî el kitabı”, “rehber” işlevi görmüştür.

- Eserde yer alan ayet ve hadis iktibasları, tasavvufî bilgilerin İslam'ın temel kaynaklarıyla desteklenmesi çabasını yansıtır. Bu durum, Yesevîlik düşüncesinin yalnızca tasavvufî bir öğreti değil, aynı zamanda İslam şeriatıyla uyumlu bir tarikat sistemi olduğunu göstermektedir.

- Eser, Harezmi Türkçesiyle yazılmış olması bakımından, Türk dilinin tarihî gelişimi için önemli bir belge niteliğindedir. Harezmi Türkçesinin Karahanlı Türkçesinden Çağatay Türkçesine geçiş dönemi olup olmadığı tartışmalarının sürdüğü günümüzde *Tenzilü's-Sâlihîn* bir dil dönemi belgesi olarak önem arz etmektedir. Secili nesir yapısı, Arapça ayet ve hadislerle örülmüş anlatımı, şiirsel hikmetlerle desteklenmesi eserin edebî değerini artırmıştır. Ayrıca *Tenzilü's-Sâlihîn*, Yesevîlikle ilgili bilinen eserlerin arasında Türkçe en eski eserlerden biridir.

Bu sebeplerden dolayı eser sadece Yesevîlik tarihi için değil, aynı zamanda Türk kültürü, edebiyatı, tasavvuf tarihi açısından da önemli bir kaynaktır. Eserde secili anlatım, şiirsel dil ve tasavvufî terminoloji ile edebî bir zenginlik sunmuştur. Bu özellikler, metnin hem dinî hem de edebî değerini artırmıştır. Bu eserin bilim dünyasına tanıtılması, transkripsiyonlu ve Türkiye Türkçesine aktarımı ile yayımlanarak yaygınlaştırılması sadece Yesevîlik geleneğinin değil, genel anlamda Türk-İslam kültür mirasının daha iyi anlaşılması açısından büyük bir adım teşkil edecektir.

Tenzilü's-Sâlihîn'in mevcut Taşkent ve Hokand nüshaları, istinsah hataları ve farklılıklar bakımından karşılaştırmalı olarak çalışılmalı, eksiksiz ve eleştirel bir edisyon hazırlanmalıdır. Elde edilen metin sayesinde eserin ses bilgisi, şekil bilgisi ve söz varlığı bakımından detaylı bir incelemesi yapılarak döneminin diğer eserleriyle karşılaştırılmalıdır. *Tenzilü's-Sâlihîn*'deki hikmetler ile *Divân-ı Hikmet*'teki hikmetler tema, üslup, dil ve kavram yapısı açısından karşılaştırılarak Ahmed Yesevî'nin ifade tarzının gelişimi ve bunların günümüze kadar yansımaları üzerine de çalışmalar yapılabilir. Hatta sonraki yüzyıllarda Yesevîlik etkisi altında yazılan çeşitli eserlerde *Tenzilü's-Sâlihîn*'in izleri incelenebilir. Bütün bunlar gerek dil ve edebiyat çalışmalarına gerekse tasavvuf araştırmalarına katkı sağlayacaktır.

Kaynaklar

- Babadjanov, Bakhtiyar vd. *Kratkii Katalog Sufiiskikh Proizvedenii XVIII - XX vv. İz Sobraniia Instituta Vostokovedeniia Akademii Nauk Respubliki Uzbekistan İm. al-Biruni*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2002.
- Boltabayev, Saidbek. “Harezmi Türkçesiyle Yazılmış Yeni Bir Eser: Tenzilü’s-Sâlihîn”. *IX. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bilge Tonyukuk Anısına*. 1/507-515. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2021.
- Boltabayev, Saidbek. “Harezmi Türkçesiyle Yazılmış Tenzilü’s-Sâlihîn Üzerine Tespitler”. *Prof. Dr. Ceval Kaya Armağanı*. ed. Osman Fikri Sertkaya vd. 135-151. Ankara: Akçağ Yayınları, 2022.
- Eckman, Janos. “Harezmi Türkçesi”. *Tarihî Türk Şiveleri*. ed. Mehmet Akalın. 183-223. Ankara: Sevinç Matbaası, 1979.
- Ercilasun, Ahmet Bican. *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*. Ankara: Akçağ Yayınları, 17. Baskı, 2016.
- Gedik, Ümit. *Faḫrullāh b. Rūzbihān-i Ḥuncī’nin Mihmān-nāme-i Buḫārā’sı (İnceleme-Çeviri)*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2012.
- Hasan, Nadihan. “Yesevîlikle İlgili Yeni Bir Kaynak: Tenzilü’s-Salihîn”. *II. Uluslararası Hoca Ahmed Yesevî Sempozyumu Bildirileri*. 555-567. Ankara: Ahmet Yesevî Üniversitesi Yayınları, 2018.
- Macit, Muhsin. “Münâcât”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 31. 562-564. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Onur, Samet. “Harezmi Türkçesinin İdil Boyunda Devamı ve Nasihatü’s-Sâlihîn”. *Orta Türkçe Döneminin İlk Evresi: Sorunları ve Çözüm Önerileriyle Harezmi Türkçesi*. ed. Yaşar Şimşek. 373-404. Ankara: Akçağ Yayınları, 2021.
- Öztürk, Abdülkadir. “Harezmi Türkçesi Bir Geçiş Dönemi Türkçesi midir?”. *Orta Türkçe Döneminin İlk Evresi: Sorunları ve Çözüm Önerileriyle Harezmi Türkçesi*. ed. Yaşar Şimşek. 167-176. Ankara: Akçağ Yayınları, 2021.
- Samoylovich, A.N. (1928). “K istorii literaturnogo sredneaziatskogo turetskogo yazika”. *Mir Ali-Shir. Sbornik k pyatisotletiyu so dnya rojdeniya*. Leningrad, 1-23.
- Toker, Mustafa – Uygun, Muhsin. “Cümcümenâme’nin Çağatay Türkçesiyle Yapılmış Bir Çevirisi”. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 42 (2017), 23-35.
- Şimşek, Yaşar. “Tarihî Diyalektoloji Araştırmalarında Yöntem Sorunları: Harezmi Türkçesi ve ‘Kıpçakça’”. *Orta Türkçe Döneminin İlk Evresi: Sorunları ve Çözüm Önerileriyle Harezmi Türkçesi*. ed. Yaşar Şimşek. 177-203. Ankara: Akçağ Yayınları, 2021.
- Tenzilü’s-Sâlihîn*. Taşkent: Özbekistan Cumhuriyeti Bilimler Akademisi Ebu Reyhan Biruni adlı Şarkşinaslık Enstitüsü Elyazmaları Kütüphanesi, 10171, 124b-134a.
- Tenzilü’s-Sâlihîn*. Hokand: Gafur Gulam adlı Edebiyat Müzesi, 698, 1b-21b.
- Turdialiev, Abdulatif. “Tanzil us-solihin Oshiq Ko’ngillarga Tasalli. Tasavvufga oid noyob turkiy qo’lyozma risola haqida.” *Cihan Edebiyatı Dergisi* Şubat (2017), 162-176.
- Uludağ, Süleyman. *Hucvirî. Keşfü’l-Mahcûb. Hakikat Bilgisi*. İstanbul: Dergah Yayınları, 1996.
- Uzuntaş, Hülya. “A Text Written in Khwarezmian Turkic of 14th Century”. *Journal of Old Turkic Studies* 2/1 (2018), 84-93.
- Yılmaz, Hasan Kâmil. “Sühreverdî, Şehâbeddin”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38/40-42. Ankara: TDV Yayınları, 2010.

Extended Abstract

Khwarezm Turkish represents the second major phase of the Turkic-Islamic literary tradition following Karakhanid Turkish. It functioned as a common literary language across the Eastern Turkic world and maintained influence beyond the Khwarezm region, particularly in the territories of the Golden Horde, the Seljuks, and the Mamluks. Its importance lies not only in its role in the historical development of the Turkic language but also in its contribution to the dissemination of Islamic and Sufi thought among Turkic-speaking peoples. Prominent religious and mystical texts, such as *Nahj al-Farādis*, *Qışaş al-Anbiya'*, and the *Translation of al-Ṭabarī's Tafsīr*, were composed in this language and helped convey the principles of Islam to a wider audience.

One of the most notable works written in Khwarezm Turkish is *Tanzīl al-Şālihīn*, which is the focus of this article. The work encapsulates the teachings of Yasawism and functions as a spiritual guide for Yasawi dervishes. As one of the earliest Turkish texts in the Sufi tradition, it holds historical, linguistic, and religious significance.

Two manuscript copies of *Tanzīl al-Şālihīn* are currently known. The Tashkent manuscript (MS No. 10171, held in the Manuscript Library of the Institute of Oriental Studies named after Abu Rayhan Biruni, Uzbekistan) is incomplete, lacking its final sections and colophon. In contrast, the Kokand manuscript (MS No. 698, housed in the Gafur Gulam Literature Museum) is complete and contains a poetic colophon at the end. This colophon provides the only known date for the composition of the work, calculated through the *abjad* method as 577 hijri (1181/1182).

In the introduction, Ahmad Yasawi is described as “God’s sinful, humble, and poor servant,” and his reflections on earlier Sufi sheikhs are shared. Each section of the work concludes with a wisdom poem (*hikmat*) introduced by the phrase *Andağ kim Shaykh Ahmad Yasavī aytur* (“Thus speaks Shaykh Ahmad Yasawi”), suggesting a strong connection to Yasawi’s teachings. While these references give the impression that the author may be Ahmad Yasawi himself, the use of the expression *rahmatullāhi ‘alayh* (may God’s mercy be upon him) and the fact that Yasawi passed away before the date recorded in the colophon raise questions about authorship. It is likely that the text was compiled by one of Yasawi’s disciples based on his oral teachings and verses.

The structure of the work is primarily in prose, though it contains poetic segments – particularly the *hikmat* verses at the end of each section. The prose features rhythmic and rhymed patterns, including parallelism, repetition, and a harmonious arrangement of sentences, which reflect the stylistic features of early Turkic Sufi prose. The language alternates between Arabic and Turkish, especially in the devotional and introductory sections.

Tanzīl al-Şālihīn begins with traditional Islamic elements: the *basmala*, praise of Allah, and salutations upon the Prophet Muhammad. It then introduces Ahmad Yasawi, highlights the decline of the spiritual state of the *ṭarīqa* community, and explains the reason for writing the book. Following this brief preface, the text transitions into eleven thematic sections, each termed *munājāt* (supplication). These cover a range of mystical topics including tawhīd (divine unity), ma‘rifa (gnosis), ‘ishq (divine love), dhikr (remembrance), faqr (spiritual poverty), *ṭarīqa* etiquette, asceticism, and *samā’* (spiritual music) and its conditions.

Although concise in size, the work is a rich resource for understanding early Yasawi Sufism and the spiritual vocabulary of medieval Turkic Islam. It not only conveys theoretical knowledge but also serves as a guide for personal spiritual refinement. Its references to the Qur’an and Hadith affirm its grounding in Islamic tradition. Moreover, as a work written in Khwarezm Turkish, it constitutes a valuable linguistic document in the history of Turkic languages.